

Пепа Лунгарова

КУЛТЪТ КЪМ LARES В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ

Ларите се смятат божества на плодородието и закрилници на домашното огнище. Подобно на Гениите, те са имали защитна функции за членовете на римската фамилия и за определени места: пътища, кръстопътища, села, градове и морето, което ги обособява в няколко групи: *Lar familiaris*, *Lares viales*, *Lares vicorum*, *Lares civitatum*, *Lares compitales*, *Lares permarini*. Семейният Лар е бил един до времето на Империята. За него е имало специално отделено място в дома, наречено *lararium*. След това, под влияние на *Lares Augusti*, те са станали двама и са били представяни като младежи, които танцуват и изливат рог в патера за пиене (Scheid 1998, 136–137).

Относно тяхната природа има различни мнения, тъй като не съществува ясна генеалогия и мит. Според едни, Ларите първоначално са били богове на полето, а са въведени в къщата от *compita*. По произход те не са божества на огнището, а принадлежат към селския култ. Ларите са били почитани първоначално извън града, на кръстопътища, където са се събирали няколко ниви. Там именно се е намирал параклисът на Ларите – *compitum* – с толкова входа и олтара, колкото ниви е имало, а всеки от олтарите е отстоял на 15 стъпки от всеки вход, така че собственикът е принасял жертвата си на своя земя (Wissowa 1902, 148). Други смятат, че Ларите са обожествени предци, почитани при огнището (Orr 1978, 1564). Някои автори свързват техния култ с този на *Di Manes* (LIMC 1992, 205). В далечни времена на Маните и Ларите са били правени човешки жертвоприношения, което не е било чуждо на тъмните страни на тяхната природа. По-късно те били заменени с повесването на кукли (за свободни хора) и на къмба от вълна (за робите) на кръстопътищата: *...Lares, quibus tot pilae suspenduntur, quot capita sunt servorum, tot effigies, quot sunt liberi collocantur* (Fest. De verb. signif. 238, 3–6) с молитви никой от семейството да не умре (Голубцова 1985, 121). Фактът, че към *Lares* се добавят различни епитети, показва тяхната неопределена сфера на действие (Orr 1978, 1564). Разнообразието на епитетите е голямо: *agrestis, compitalis, domestici, alites, curiales, familiares, militares, publici, rurales, salutare, casanici, semitales, viales*

(Dessau ILS, Indices) Овидий във „Фасти“ ги определя с двата глагола *vigilo* – „бдя, пазя“ и *pervigilo* – „бдя“, което определя тяхната основна функция (Ov. Fasti, 2, 616; 5, 142). В „Сатирикон“ те са наречени *dii propitii* – „благоклонни, милостиви божества“ (Petr. Sat. 60, 8, 1–4).

Най-старо свидетелство за *Lares* откриваме в песента на Арвалските братя с формата *Lases* (LIMC, VI, 1, 1992, 205–212, 205; Cinqüini 1946, Cf² 2), в която те имат земеделски характер и по своята същност са предците, които са покровителствали семейните и съседските общини (Голубцова, 1985: 129). Според античните автори, има предположения, че тяхна майка е ту *Genita*, *Mana*, *Mania*, ту *Lara*, *Larunda* или пък нимфата *Tacita/Muta*, която Меркурий насиллил и впоследствие родила близнаците *Лари* (*ibidem*). Овидий във „Фасти“ (III, 17–18) споменава италииската богиня *Асса Ларентиа* за тяхна майка, чийто празник на 23 декември се смесва с този на *Ларите*.

Извършването на култовите обряди било задължение на *pater familias* и на неговите наследници. Връзката на *Ларите* с юридическите права на главата на семейството особено ясно се доказва с произнасяната от претора формула, с която му се отнема правоспособността поради бедност, причинена от разточителство: *Lare commercioque interdico* – „отлъчвам те от *Лара* и от воденето на търговски дела“ (Paul. Sent, IV a, 7). *Ларите* са били гарантите както на собствеността, така и на всеки един член от семейството, като са регулирали спазването на нормите на живот съобразно *Pietas* (Голубцова, 1985: 123). Плавт в пролога към *Aulularia* въвежда в действието семейния *Лар*, който се представя така: *Ego Lar sum familiaris ex hac familia...hanc domum iam multos annos est cum possideo et colo patri avoque iam huius nunc hic habet* (Plaut. Aul.Prol., 2 sqq.). Античните автори употребяват метонимично *Lares* вместо „дом“, „домакинство“ (Luc. 2, 331; 7, 346; Cat. 31, 9; Hor. Serm.1.2.56; Verg. Georg. 3, 344; Mart. 10, 61, 5).

Семейният *Лар* е бил почитан на календите, ноните и идите, на рождения ден на *pater familias*, както и на всички останали тържества и празници. На него, на *Пенатите* и на *Genius* на господаря се предлагат венци от цветя, благовония, вино, мед и сладкиши (Lehman 1981, 41–42). Младоженката, при пристигането си в дома на съпруга, трябва да го украси с цветя и вълнени панделки и да намаже касата на входната врата със зехтин, за да спечели неговата благосклонност (Гримал 1998, 93). Освен това тя трябва да донесе три аса: един за съпруга си, друг за *Lar familiaris* и трети за близкия кръстопът (Lehman op. cit., 43). Младежите посвещават своите *bullae* на *Lares* при обличането на *toga virilis* (Petr. Sat., 60, 8, 1–4). Войниците, когато станат негодни за военна служба, поставят пред *Lares* своите доспехи (Ov. Tr. 4, 8, 21–22).

На кръстопътищата (*compita*) е имало светилища, в които са се почитали *Lares compitales*, за които беше казано, че са им били принасяни като жертви кукли и кълбета от вълна, изобразяващи свободните и неслободните членове на семейството. Всяка година по тези места са били организирани празненства, наречени *Compitalia*. Учредяването им се приписва на Сервий Тулий. Познати са още и т.н. *Lares viales*, които са пазели и защитавали пътниците. Молба към тях намираме пак у Плавт: *Invoco vos, Lares viales, ut me bene tutetis* (Plaut. *Mercator*, 865). В надпис от *Falerii* посвещението е направено за *Lares compitales, viales, semitales* (Dessau, *ILS*: 3634). В друг надпис от *Mogontiacum* посвещението съдържа формулата: *Laribus competalibus sive quadrivi...* (Ibidem 3635) Август прави реставрацията на старите римски вярвания и обряди, които по негово време били в упадък. Светоний пише, че Август наредил два пъти годишно тези Лари да бъдат украсявани с пролетни и летни цветя – *Compitales Lares ornari bis anno instituit vernis floribus et aestivis* (Suet. *Aug.* 31). Той съживява древния култ към Ларите, като заповядва всичките 265 кварталата на Рим да ги почитат (Токарев 1983: 280) на *Compitalia*, като в 7 г. пр. Хр. поставя между *Lares publici*, които още се наричат *Lares praestites* (Orr 1978, 1567), а по-късно стават *Lares Augusti* и *Genius* на императора. По този начин той слага началото на императорския култ (Suet. *Aug.*, 31, 4). По негово нареждане в Рим и в италиийските градове се избирали сред плебеите, освободените роби и робите магистри и министри (*magistri vicorum*) от жителите на *vicus* всяка година. Те организирани тържества и церемонии, посветени на *Lares Compitales* и на *Genius Augusti*, около отделните *compita*, чрез сдружения, наречени *collegia compitalicia*. (Wissowa 1902, 151). Тези сдружения през републиканския период са имали голямо влияние сред населението и са били значителна сила при размирици и избори. Това е принудило римския сенат да ги разпусне в 64 г. пр. Хр. Шест години по-късно с *lex Clodia* те били реабилитирани, но окончателно се разпускат от Цезар (Suet. *Caes.* 42 и др.). Вследствие реорганизацията на Август, този нов култ към Ларите добива популярност и в другите градове на Италия, и в провинциите, което оказва влияние и на домашния култ, като на мястото на единия Лар се появяват двойните Лари, между които се поставя *Genius* на собственика на дома (Wissowa 1902, 152).

Схолиастите на Хораций дават сведения за засилването на тенденцията за почитането на Ларите при Траян, т.е. от началото на II в. Освен това, според тях, жреците се наричат *augustales* и се избират сред освободените роби: *Ab Augusto enim lares in compitis positi sunt et libertini*

sacerdotes dati qui augustales appellat; compita dicuntur αἱ τετραοῦδῖαι. Iusserat enim Augustus in compitis deos penates constitui, ut studiosius colerentur. Erant enim libertini sacerdotes qui augustales dicebantur (Porphyrius et Acro a Horat., Sat. II 3, 281). Тези Lares били представяни като танцуващи момчета с къдрави коси и къса тога, пристегнатата с колан, държащи с едната ръка голяма чаша, в която наливат от рог, държан с другата ръка.

За светилището на Lares permarini, защитниците на морските пътници и воители, пише Тит Ливий: M. Aemilius...dedicavit aedem Larum permarinum in Campo (Liv. XL, 52, 4) – Цензорът „М. Емилий посветил храм на лари пермарини на Марсово поле“, който бил обещал да издигне Л. Емилий Регул преди единадесет години в морската битка срещу Антиох. Военните лари – Lares militares, а така също и Lares hostilii са били покровители по време на война, особено във вражеска земя.

За изключително важното място на Lares в религиозния мироглед на римлянина съдим и от съдържанието на молитвата (devotio), която отправя консулт Деций Мус към божествата: Iane, Iupiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, Divi Novensiles, Di Indigetes, Divi, quorum est potestas nostrorum hostiumque, Dique Manes, vos precor veneror (Liv. VIII 9, 6).

Познати са два иконографски типа: Lar familiaris и Lar compitalis. Типът Lar familiaris е спокоен и тържествен млад човек, държащ рог на изобилието и патера, който след реформата на Август в 7 г. е залегнал в изображението на Genius Augusti. Lar compitalis е представян като танцуващ младеж с ритон във вдигнатата ръка (LIMC, VI, 1, 211). След Август основните различия във вътрешното съдържание и иконография изчезват, като вторият остава преобладаващ по отношение на атрибутите, но първият се налага със спокойното положение на тялото. Техният култ се практикува активно от населението, дори след приемането на християнството, което кара император Теодосий в 392 г. да издаде едикт, с който да забрани да се палят лампи, да се кади тамян и да се окачват гирлянди, в чест на Гениите, Пенатите и Ларите (Cod. Theod. XVI, 10, 12). Независимо от това, тяхното почитане продължава, защото в 399 г. в Картаген е организирано тържество в тяхна чест, което предизвиква възмущение у Августин (Aug. Serm. 62, 9–10).

Култът към Lares е добре засвидетелстван както на Италийския полуостров, така и в провинциите, най-вече в Испания (Toutain 1907, 250–251). По римския limes (в територията на дн. Сърбия, Унгария, Австрия, Германия) също са открити статуетки на Lares, както и ниши в постройки, които са служели за lararia (Ort 1978, 1588–1589). Съществували са collegium

magnum Larum (Dessau ILS, 3542, 3543), sodalicium Silvani et Larum (ibidem, 3541), collegium Larum domus privatae (ibidem: 5997,7331), magistri Larum Augustalium (ibidem:6524), ministri Larum Aug. (ibidem: 6452, 6766). В един от надписите (Dessau, ILS, 451, Ex actis fratrum Arvalium, a. 213), открит в Рим на място, където преди се е намирала гората на Арвалските братя, четем за събития, станали в 155, 156 и в 213 г. В последната от изброените години fratres Arvales се събират и принасят жертви на Юпитер, Юнона, Минерва, Salus, Марс, Виктория, Lares militares, Фортуна, Genius imperatoris. В повечето надписи Lares са почетени самостоятелно, в други култът им се свързва с Genius (Dessau, ILS: 3604, 3605, 3641), Genius imperatoris (ibidem: 3621, 3623), Tutela (ibidem: 3605) и със Silvanus (ibidem: 3570).

Паметниците, отразяващи култа към тези римски божества, в провинция Долна Мизия са малобройни.

Върху едната страна на варовиков саркофаг, в tabula ansata, е издялан надпис, съдържащ анонимна епитафия (Gerov ILBulg., 145). Саркофагът е открит в днешния град Никопол, където се намира и досега, използван вторично за чешма. Епитафията е написана в хекзаметър от името на скърбящия по съпругата си Елия посветител. Този вид текст е продукт на елинската култура, но неговият произход трябва да се търси при финикийците (Тодоранова 1999, 77). В Рим първоначално метричните епитафии са били използвани, за да почетат паметта на видни и високопоставени политически личности. Скоро те намират голямо разпространение и сред по-нисшите слоеве, особено между освободените роби от гръцки произход. Предполага се, че в провинциите са съществували специални сборници с подобни текстове. Свидетелство за това са еднаквите формули в паметници от различните провинции (Тодоранова 1999, 78). Някои са били писани от местни поети или от самите поръчители. Макар че са писмени произведения и търпят влияние от елегии на Тибул и Проперций, те не би трябвало да се отнесат към литературата, а по-скоро са част от писмения фолклор (ibidem, 80–81). Ако се спираме на този надпис, то е заради споменаването на Ларите. В тринадесети стих четем: Lar mihi haec quondam, haec spes, haec unica vita – „Тя някога бе моето домашно божество, надежда моя и живот единствен“ (преводът е на В. Тодоранова, op. cit., 72). Този стих обяснява дълбоката скръб на любящия съпруг, за когото Елия Кара е била тих пристан и съкровен покровител. Подобно място откриваме и в Катул: cum mens onus reponit ac peregrino labore fessi venimus larem ad nostrum

(Cat. 31, 9), където, както споменахме, *lar* е употребено с метонимично значение в смисъл на „дом“. Посветителят *Fronto* е бил *Augustorum nostrorum dispensator Moesiae Inferioris* – „счетоводител, касиер“ при централното управление на провинция Долна Мизия. Същата длъжност е засвидетелствана и в друг надпис от нашите земи, намерен при с. Белотинци, Белоградчишко (Геров, 1952/53, 226), в който името на посветителя *Dionysius Serapiacus* свидетелства за малоазийски произход. Името на нашия посветител показва, че вероятно е освободен роб. Независимо от латинското име, може да се предполага, че и той е бил преселник от източните провинции. Надписът се датира в 198–208 г. (Геров *ILBulg.*, 145). В началото на епитафията се чете *...et b(onae) M(emoriae) Aug(ustorum) n(ostorum) (duorum)*, посвещение, което Б. Геров допълва с *Aeternae securitati ve/ D(is) M(anibus)*. Саркофазите намират широко разпространение около средата на II и през III в. по Далматинското крайбрежие и Дунавския лимес. Те са били транспортирани по вода от Атина, други гръцки градове и от Мала Азия. Тези много скъпи паметници, богато украсени с релефи, представляващи религиозни сюжети, обикновено са били поставяни от принадлежащи на муниципалната аристокрация представители или от богати ветерани. Това е било не само демонстративен жест и мода за времето си, но и свидетелство за причастност към античната традиция (Колобов, Гушин, Братухин, 142).

Другата надгробна епиграма, в която се споменават ларите, открита вероятно в *Oescus*, е върху фрагмент от мраморна колона (Геров, *ILBulg.*, 94). За вероятността колоната да произхожда от Ескус подсказва формата от 4 ред *pistri*, която В. Бешевлиев извежда от *pristis* „кораб“ (Бешевлиев, 1952, № 98). Текстът е силно повреден, което пречи той да бъде възстановен в цялост. Отделни думи и съчетания провокират търсене на сравнения с познати в античната литература пасажки. Така във втория ред наличието на *proles generosa* води до сравняване с известна епиграма от Рим: *Claudia nobilium prolis generosa parentum* (*ibidem*, 58). Според края на трети ред, може да се посочи текст от друга римска епиграма: *Sine lite, sine rixa, sine controversia, sine aere alieno* (*ibidem*). В осмия ред Б. Геров разчита: *... cernis suos nactus celebra[b]ere La[res ...]*. Глаголът *celebro* означава „често посещавам, празнувам, разгласявам, прославям“. В контекста *celebra[b]ere La[res ...]* може да се преведе: „прославям“, или по-добре „почитам Ларите“. Самата колона, както става ясно от текста, е издигната *procul a muris* – „далеч от стените“, а наличието на формата *bivii* от *bivium* „кръстопът“

води до заключението, че тук са почетени *Lares compitales*. Вече бе отбелязано, че именно на кръстопътищата са се поставяли кукли и топки и са били изричани молитви за спасяване от смърт. Интересен е фактът, че римляните строели гробниците близо до пътищата. Върху тези гробници те поставяли надписи, чрез които са смятали, че мъртвите осъществяват връзка с живите (Токарев 1983, 279–280). Логично изглежда тази колона, съдържаща надгробна епиграма, да е била издигната на близък до Ескус кръстопът. Формата на буквите издава късния произход на надписа (Бешевлиев 1952, 58).

От колекцията римска бронзова пластика на Историческия музей във Велико Търново е известна статуетка на Лар с височина 10 см, открита в Античния керамичен център в близост до Павликени. Ларът е изобразен в спокойна поза върху сложно профилирана кръгла поставка (Църов, 1990, 35). На главата има венец, който е вързан на врата, а неговите краища се спускат върху раменете. Облечен е в туника до коленете и наметка, препасани през кръста. Краят на наметката пада между краката и достига до глезените. Краката му стъпват на пръсти и са обути в характерните за това божество къси ботушки. Независимо че неговите атрибути липсват, те могат да бъдат предположени, според положението на пръстите на ръцете. В лявата ръка Ларът е държал рог на изобилието, а в дясната – патера. По отношение на облеклото са известни и други идентични статуетки от Авенш, Галия и Касел (*ibidem*). Датира се в II–III в.

Подобно представяне на Лар е познато и сред произведенията на римската бронзова пластика, представена от 26 статуетки, апликации и украси, съхранявани в Шуменския Исторически музей. Голяма част от тези паметници са изработени в ателие, намиращо се в района на Попово. Височината на статуетката е 10,6 см (Георгиев, Атанасов 1992, 52). Ларът е представен прав, с изнесен напред десен крак. Главата е увенчана с лавров венец, чиито краища падат по раменете. Облечен е в туника до коленете, през лявото рамо се спуска наметка, която стига до средата на пресеца и е препасана под колана на туниката. Обут е в сандали. Лявата ръка държи голям рог на изобилието, който е опрян на рамото. Дясната ръка е запазена до китката, но вероятно в нея той е държал патера. Изражението на лицето и положението на тялото е спокойно. Този Лар също може да бъде отнесен към първия от посочените два иконографски типа, а именно *Lar familiaris*. Статуетката е изработена грижливо, пропорциите са спазени.

Двата иконографски типа на *Lar Familiaris* (НМСв. № 1, 269) и *Lar Compitalis* (НАМ 4203) са застъпени в две статуетки, открити в Нове (Димитрова 1984, 21). Едната е интересна със своята еkleктика, представяща лара с рог на изобилието в лявата ръка и ритон вместо патера във вдигнатата дясна ръка. Очевидно в тази пластика са смесени атрибутите на двата описани по-горе иконографски типа: рога на изобилието от *Lar Familiaris* и ритонът от *Lar Compitalis*. Ларът е представен в спокойна поза, с изнесен напред десен крак, облечен в къса, препасана през кръста туника. Чертите на лицето са маркирани, косата е сресана назад в едри букли. Според Ал. Димитрова, бронзовите статуетки от Нове твърде много се отличават от гръцкото и римското столично изкуство и по отношение на пластичното си решение – линейност, фронталност и редуция на формите – се отнасят към гръко-римския провинциален бронз (*ibidem*).

При сравнителния анализ на произведенията на художествения бронз в сбирките на трите музея се налага изводът, че, с малки изключения, пластичните изображения са дело на майстори, работещи в местни ателиета на територията на Никополис ад Иструм, в района на Попово и в Нове. Доказателство за това е стиловото сходство в иначе голямото разнообразие на статуетките, отразяващо почитаните култове в тези региони. Всички те се отнасят в периода II–III в., когато местното бронзолеярство е в своя разцвет.

В четири от посочените паметници е почетен *Lar familiaris*, в два – *Lares compitales*. Само в елегията, посветена на Елия е известен посветителят. Недоброто състояние на втория надпис и пластичните изображения не ни дават никакви сведения за социалното положение и произход на дедикантите. Според местонахождението им, обаче, е логично да се предположи, че този култ дължи разпространението си на държавни служители и служещи в армията. В подкрепа на това мнение може да се приведе надпис от *Sarmisegetusa*, открит в съседната провинция Дакия. В него са почетени *Fortuna Redux*, *Lar vialis* и *Roma Aeterna* (Dessau ILS, 3636). Посветителят е *Q. Axius Aelianus, vir egregius, procurator Augusti*. Неговият син, носещ същото име, издига два надписа, посветени на Асклепий и Хигия: единия – на латински, за сигурността на баща си (Dessau ILS: 3849), а другия – на гръцки (Dessau ILS, 3849 a). Не е известна длъжността на сина, но бащата е *vir egregius* – титла, с която са наричани лицата от конническото съсловие. Той е бил управител на императорските приходи. Посвещението, което прави на *Fortuna Redux* и *Lar vialis*, е за да се измоли

безпрепятствено пътуване и завръщане, но като императорски служител той отдава дължимото и на Roma Aeterna. Имената им са латински, но произходът им вероятно е малоазийски, което се подкрепя и от тяхното гентилно име Axius, което е гръцкото ἄξιος и от техните signa: Ioni – на бащата и Ionius – на сина. Очевидно се касае за романизирана фамилия, получила римско гражданство при управлението на Хадриан (Геров 1952/53, 91).

Паметниците, свързани с култа към Ларите от провинция Долна Мизия, макар и малко на брой, са относително много спрямо паметниците, открити в другите римски провинции. И дори, ако свидетелство за неговото познаване и почитане са готови клишета и формули в епитафиите, фактът, че това домашно божество се почита в неговия традиционен аспект и става обект на пластичното изкуство в местни ателиета, показва познаването на неговия култ в територията на провинция Долна Мизия. Малките по размери статуетки на Lares вероятно са били поставяни в специално определеното в дома място – lararium, където са били почитани според римските обичаи. Липсата на преки свидетелства за връзката му с императорския култ от средата на II в. насам е съвсем логична. След Август, единствен император Траян се заема с реставрацията на повредените храмове на италианските божества в Рим, между които този на Venus Genitrix и параклисите на Lares Compitales (Beaujeu, 1955, 90–91). Обект на персонално и твърде затворено по отношение на социума почитане, култът към Ларите по всяка вероятност е бил практикуван от посветители с римски произход или романизирани фамилии. Намерените в провинция Долна Мизия свидетелства за този култ касаят неофициалния му аспект, който определено е бил застъпен по-слабо в провинциите.

Както обаче посочихме по-горе, практикуването на култа към Ларите, Пенатите и Гениите продължава и след приемането на християнската религия в Империята, т.е. те остават трайно в религиозното мислене на отделния индивид или общност, независимо от официалната политика.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бешевлиев, 1952:** В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.
- Георгиев, Атанасов, 1992:** П. Георгиев., Г. Атанасов. Римска бронзова пластика от колекцията на Историческия музей – Шумен. – Известия на Историческия музей – Шумен, кн. VII, Варна, 1992, 45–72.
- Геров, 1952/53:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ч. II, ГСУ, ИФФ, XLVIII, 1952/53.
- Голубцова, 1985:** Е. С. Голубцова. Культура древнего Рима. Москва, I, 1985.
- Димитрова, 1984:** Ал. Димитрова. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. – Музеи и паметници на културата. София, XXIV, 1, 1984, 16–21.
- Колобов, Гущин, Братухин:** А. Колобов, В. Гущин, А. Братухин, Античная мифология в историческом контексте – <http://liber.rsuh.ru/Fulltext/Rime/publik/kolobov/kolob10d.htm>
- Токарев, 1983:** С. Токарев. Религията в историята на народите. София, 1983.
- Тодоранова, 1999:** В. Тодоранова. Надгробният надпис на Елия (за фолклорния характер на надгробната епитафия). – *Thracia antiqua*, ThA 10, *Studia in memoriam magistri prof. Georgi Mihailov*, София, 1999, 71-82.
- Църов 1990:** Ив. Църов, Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново. – Годишник на музеите от Северна България, кн. XVI. В. Търново, 1990, 31–42.
- Beaujeu, 1955:** J. Beaujeu. *La religion romaine a l'apogée de l'empire*. Paris, 1955.
- Cinquini, 1946:** A. Cinquini. *Inscriptionum Latinarum aevi vetustioris exempla selecta*. Romae, 1946.
- Dessau, 1979:** H. Dessau. *Inscriptiones Latinae selectae*, vol. II, Chicago, 1979.
- Lehman, 1981:** Y. Lehman. *La religion romaine*. Paris, 1981.
- Ognenova – Marinova, 1975:** L. Ognenova-Marinova. *Statuettes en bronze*. Sofia, 1975.
- Orr, 1978:** D. Orr. *Roman domestic religion: The Evidence of the Household Shrines*. – ANRW II 16.2, Philadelphia. Penna, 1978, 1559–1591.
- Wissowa, 1902:** G. Wissowa. *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902.